

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Rusya'nın Karabağ'da İzlediği Politika ve Ermeni Mezalimi

(XIX. ve XX. yüzyıl)

Russia's Policy in Karabakh and Armenian Atrocities

(XIXth and XXth century)

Ahmet EYİCİL

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi

ahmeteyicil@gmail.com

Orcid ID: 0000-0001-6190-7384

Süleyman KEKİL

Arş. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

suleymankekil46@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-4934-6198

Öz: Karabağ bölgesi, Kafkasya, Asya ve Avrupa arasında stratejik bir yer olmasının yanında tarih boyunca birçok problemin olduğu ve çatışmaların yaşandığı önemli coğrafyalardan biridir. Aynı zamanda bölge, Türklerin Anadolu'ya geçiş güzergâhında olduğundan Anadolu'nun Kafkasya ve Türk devletleri ile irtibat kurması açısından da önemlidir. Bu açıdan Karabağ, dönemsel olarak bölgedeki güçlerin çatışma merkezi olmuştur. Rusya, bölgeyi işgal etmek isteyen bölgesel güçlerden biridir. Bu bağlamda Rusya, bölgenin nüfus yapısını Ermeniler lehine değiştirerek Ermenilerin bölgeye yerleşmesini desteklemiştir. Böylece Ermeniler, Karabağ'da Azerbaycan Türklerine karşı silahlı terör eylemlerine başlamıştır. XIX. yüzyılda başlayan işgal, XX. yüzyılda daha da arttı ve I. Dünya Savaşı döneminde Ermeniler, Karabağ'da Türkleri katlederek bölgeye yerleşti. Çarlık Rusya ve SSCB döneminde Ermeni işgali ve mezalimi daha sonra da devam etti. 1992'de Hocalı'da yapılan insanlık dışı katliam bunlar arasındadır. Bu katliama birçok devlet sessiz kalmıştır. 1994'te I. Karabağ Savaşı sonunda Ermenistan ve Azerbaycan arasında ateşkes ilan edilmesine rağmen Ermeniler, işgal ve mezalimlerine devam etmiştir. 2020'deki II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Azerbaycan'ı desteklemesiyle birlikte Ermenistan yenildi ve Karabağ'ın Azerbaycan topraklarına katılmasıyla Ermenilerin bölgede yaptıkları mezalimler son bulmuştur. Bu çalışmada Karabağ bölgesinde tarihî gelişim içerisinde Rusya'nın izlemiş olduğu iskân politikası, Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı yaptığı mezalim, Ermeni göçleri ve Ermeni örgütlerinin faaliyetleri başta arşiv kaynaklarına dayanılarak anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Azerbaycan, Ermeniler, Türkler, Rusya, mezalim.

Abstract: The Karabakh region is of strategic importance due to its location between the Caucasus, Asia and Europe. It is also a region where many problems and conflicts have been experienced throughout history. At the same time, the region is also important in terms of Anatolia's liaison with the Caucasus and Turkish states, as it is on the route of passage of Turks to Anatolia. In this respect, Karabakh has periodically been the centre of conflict of regional powers. Russia is one of the regional powers that want to occupy the region. In this context, Russia supported the settlement of Armenians in the region by changing the population structure of the region

Geliş Tarihi:04.01.2024

Kabul Tarihi:29.12.2024

Yayın Tarihi:31.12.2024

Atıf: Eyicil, A. ve Kekil, S. (2024). Rusya'nın Karabağ'da izlediği politika ve Ermeni mezalimi (XIX. ve XX. yüzyıl). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21(3), 1563-1579. Doi: 10.33437/ksusb.1414904

in favour of Armenians. Thus, Armenians started armed terrorist acts against Azerbaijani Turks in Karabakh. The occupation, which started in the XIXth century, increased in the XXth century and during World War I, Armenians massacred Turks in Karabakh and settled in the region. Armenian occupation and atrocities continued during the period of Tsarist Russia and the USSR. The inhuman massacre in Khojaly in 1992 is among them. Many states remained silent on this massacre. Despite the declaration of a ceasefire between Armenia and Azerbaijan at the end of the First Karabakh War in 1994, Armenians continued their occupation and atrocities. With Turkey's support for Azerbaijan in the Second Karabakh War in 2020, Armenia was defeated and the atrocities committed by Armenians in the region ended with the annexation of Karabakh to Azerbaijani territory. In this study, the settlement policy pursued by Russia in the Karabakh region within the historical development, the atrocities committed by Armenians against Azerbaijani Turks, Armenian migrations and the activities of Armenian organisations were explained primarily based on archival sources.

Keywords: Karabakh, Azerbaijan, Armenians, Turks, Russia, atrocity.

GİRİŞ

Dağlık anlamına gelen “*Kara*” ve bağlık gibi verimli toprak anlamına gelen “*Bağ*” kelimelerinin birleşiminde oluşan Karabağ ismi öz Türkçe olup, bölgeye göç eden Türk kavimleri tarafından verilmiştir. Rusçada Dağlık Karabağ manasına gelen “Nogorno Karabakh” adı ile bilinmekte ve ulusal kaynaklarda bu şekilde kullanılmaktadır (Yılmazçelik ve Özdem, 2013: 4-5). Dağlık Karabağ ise, Karabağ bölgesinin dörtte birini oluşturmaktadır. Araştırmamızda da kavram kargaşası olmaması için sadece “*Karabağ*” ifadesini kullanmayı uygun görüyoruz.

Karabağ bölgesi coğrafi olarak, Azerbaycan’da bulunan Kür ve Aras ırmakları ile Ermenistan sınırlarında yer alan Gökçe Gölü arasında dağlık bölge ve bu bölgeye bağlı ovalardan oluşmaktadır. Tarihte Karabağ Hanlığı’nın sınırları içerisinde olan bölgenin, batısında Ermenistan, doğu ve kuzeyinde Azerbaycan ve güneyinde İran bulunmakta, coğrafi açıdan Küçük Kafkasya dağlarının merkezini oluşturmaktadır. Ayrıca bölge ikliminin elveriş olması ve verimli arazilerin bulunması, insan kitlelerinin göç ederek yerleşmesinde etkili olan faktörlerdendir (Attar, 2012: 8-9).

Karabağ’ın, Hazar havzasındaki zengin doğal kaynaklar ve enerji rezervlerine olan yakınlığı, enerji kaynaklarının günümüzde hammadde olarak önemli olması nedeniyle önemli bir merkezdir. Bundan dolayı Karabağ, büyük güçlerin Hazar havzasında bulunan petrol ve doğalgaz rezervlerinin temin edilmesi, üretimi ve sevkine doğrudan etki edebilecek imkânlar sunmaktadır. Bölgede bulunan petrol ve doğalgaz yatakları, Ortadoğu için enerji alternatifi durumundadır. Böylece uluslararası alanda güçlü olmak isteyen her devlet tarafından kontrol altına alınmak istenmektedir (Gözlek, 2008: 4). Ayrıca Bölgede bulunan kaynakların Asya ve Avrupa pazarlarına ulaştırılması açısından Karabağ’ın önemli bir kilit nokta da olması, başta Rusya gibi bölgede etkili olmak isteyen güçlü devletlerin ilgisini çekmiştir.

Karabağ’ın Tarihçesi

Kafkasya’nın yerleşim merkezlerinden olan Azerbaycan’ın, göçebe topluluklar için yaşamaya elverişli yerleşim yeri Karabağ bölgesidir. Bu bölgeye Türk göçlerinin zamanla artmasıyla nüfusu da artmıştır. Bölgeye yerleşen ilk Türklerin İskit/Sakalar olduğu bilinmektedir. Özellikle Ermeni kaynaklarında Alban Ülkesinin bir eyaleti olarak gösterilmekte ve Oğuzların Üçok boyuna mensup olan Arsak adıyla anılmaktadır (Özyılmaz, 2013: 194). Sonraki zamanlarda bölge, Hunlar ve Hazarlar gibi Türk boylarının buraya göç etmesiyle Türklerin hâkimiyeti altına girmiştir.

Uzun bir süre Türklerin hâkimiyetinde kalan Azerbaycan, VII. yüzyıldan itibaren Arapların hâkimiyeti altına girmiştir. Bölge halkı Arap hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte Zerdüşt dinini terk ederek İslam dinini kabul etmiştir. XI. Yüzyıldan itibaren Türk göçleriyle birlikte bölgeye Oğuzlar gelmiştir. Oğuzların gelmesiyle bölgenin dili Türkçeleşmiştir. Selçuklu Devleti’nin kurucularından Çağrı Bey’in Doğu’ya yapmış olduğu keşif seferleri sonucunda Azerbaycan, Türk nüfusunun yoğun olduğu bir bölge haline geldi. Ayrıca Alpaslan zamanında burası kışlak olarak da kullanıldı. (Yıldız, 1984: 29-31). Bizanslılara karşı Türk akınlarını yoğunlaştıran Selçuklular, Bizans’ı Gence’de yenerek bölgeye girdiler. Selçuklular burada bağımsız veya yarı bağımsız bir Ermeni siyasi iradesiyle karşılaşmadı. Çünkü bölgede bulunan Ermeniler, Bizans’a veya Müslüman Emirliklere bağlı olarak dağınık halde yaşamaktaydı (Ata, 2010: 9). Selçukluların hâkimiyetinden sonra Azerbaycan Atabeylerinin himayesinde olan Karabağ, Moğol İstilasıyla birlikte İlhanlıların hâkimiyetine girerek devletin en önemli

karargâh merkezi haline geldi. İlhanlılar Döneminde devletin merkezi Tebriz iken, yaz aylarında Karabağ merkez olarak kullanıldı (Özyılmaz, 2013: 195). İlhanlılardan sonra bölge, Türkmen devletleri olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri ile birlikte Timur'un hâkimiyetine girdi (Gürel, 1992: 182). Bu sürede bölgeye Türk göçleri artarak yoğun bir şekilde devam etti. Ayrıca burası Timur'un kışlak olarak kullandığı önemli bir bölgeydi. Karabağ'ın Türkleşmesi noktasında önemli bir nüfus politikası takip eden Timur, 1402 yılında Anadolu'ya yapmış olduğu seferden sonra Anadolu ve Suriye'den 50.000 civarında Türk ailelerini buraya yerleştirdi. (Yılmazçelik ve Özdem, 2013: 7).

Türk devletlerinin kontrolü altında bulunan bölge, XVIII. yüzyılda Osmanlı ve İran Safevi Devletleri ile Avşar Hanlıkları arasında siyasi çekişmelerin odak noktası haline geldi. Bölgede Avşar Türk Devleti Şahı, Nadir Şah'ın ölümüyle İran merkezi otoritesi zayıfladı ve birçok Türk hanlıkları ortaya çıktı. Böylece bölgede birçok hanlıklar kuruldu. Türk hâkimiyetinin altında bulunan bu hanlıklarda, Türk nüfusu ağırlıklı olarak yaşamaktaydı. Bunlardan bir tanesi de Karabağ Hanlığıydı (Ata, 2010: 9-10).

Hanlıklar dönemi olarak adlandırılan bu devrede Penah Ali Bey tarafından merkezi Şuşa'da kurulan Karabağ Hanlığı (Dedeyev, 2002:163-218), İran'ın etkisine rağmen bağımsız bir politika izledi. Ruslar, XIX. Yüzyılda Kafkasya'da yayılcı bir politika izleyerek İran ve Azerbaycan bölgelerine doğru ilerlemesi neticesinde, bu hanlıkları himaye altına almak için İran ile ciddi çatışmalara girdi. Rusya Batılı devletler ve özellikle Fransa ile mücadele etmekteydi. Bu durumu fırsat bilen İran, Rusya'nın Kafkasya'da yayılmasına engel olmak için saldırdı. Yapılan savaş sonucunda İran yenilince, 1813'de Gülistan Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Gence, Karabağ, Bakü, Lenkeran, Küba, Şemahı, Şeki, Derbent ve Şemahı Hanlıklarının Rusya'nın hâkimiyeti altına girdi (Doğan ve Demirci, 2022: 342; Beydilli, 1988: 383-385). İran, kaybettiği yerleri tekrar almak isteyince Rusya ile tekrar savaşa girdi. Savaş sonucunda yenilen İran, Rusya ile 1828'de Türkmen Çayı Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşmayla bütün hanlıklar Rusya'nın kontrolü altına girdi. Azerbaycan ikiye bölündü ve Ermenistan'ın temelleri atıldı. Diğer taraftan Rusya, 1829'da imzalatmış olduğu Edirne Antlaşması ile Azerbaycan'daki hâkimiyetini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi (Yeşilot, 2008: 190-191). Böylece Rusya, Azerbaycan topraklarına hâkim oldu ve gelecek dönemi etkileyecek olan Ermenileri buraya yerleştirme politikasını uyguladı.

Rusya'nın Karabağ'da İzlediği İskân Politikası

Kafkasya, İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı saldırıları önleyen tampon bir bölge idi. Aynı zamanda burası Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasına uygun jeostratejik bir konumdaydı. Rusya, bir yandan balkanlardaki Slav ve Ortodoks halklarıyla ilişkilerini geliştirirken diğer yandan Güney Kafkasya'da bulunan Gürcü ve Ermeni topluluklarıyla yakın ilişki kurmuştur. Bu bağlamda Kafkasya bölgesinde uygulamak istediği politikanın bir sonucu olarak Ermenileri Azerbaycan topraklarına yerleştirmeye çalışmıştır. Çünkü Hazar Denizi, Karadeniz ve bu bölgelerin güney tarafındaki çıkarlarını korumak için Kafkasya'da askeri ve ekonomik açıdan tampon bir bölgenin oluşturulması önemliydi (Çapraz, 2012: 233). 1. Petro zamanında (1682-1725) Hazar denizine inen Rusya, Kafkaslara kadar ulaşmıştı. Rusya'nın ilerlemesinden tedirgin olan Azerbaycan Hanlıkları, Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirerek yardım istediler.¹ Ayrıca Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, 1776'da Osmanlı Devleti sadaret makamına yazmış olduğu mektupla, Rusya'ya karşı koymak için Osmanlı ordusunun yardımıyla Azerbaycan ve Dağıstan Hanlıkları'nın mücadele edeceğini belirtti.² Bunun üzerine Kafkasya'ya yönelen Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'yı önemli ölçüde hâkimiyeti altına aldı. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Kırım'ın Rusya'nın hâkimiyetine girmesiyle Kafkasya bölgesindeki sosyal yapı Ruslar lehine değişti. 1801'de Rusya'nın Gürcistan'ı hâkimiyeti altına alması sonucunda Kafkasya'ya doğru genişledi. Böylelikle Kafkasya'da Rus sömürge yönetimi uygulandı. Rusya bundan sonra Gence kalesini ele geçirdi. Rusya'nın karşısında Osmanlı Devleti zayıf kaldı. Çünkü Osmanlı, Balkan İsyancıları ile mücadele ettiğinden dolayı Kafkasya'ya yeteri kadar güç gönderemedi (Türkmen, 2004: 13).

Kafkasya'da hâkimiyet kurmak isteyen Rusya, bölgede Ermeni nüfusunu arttırarak Ermenistan oluşturmak istiyordu. Rusya, izlediği politika çerçevesinde, Güney Kafkasya'da bulunan Erivan,

¹ Karabağ Hanı İbrahim Halil Han tarafından gönderilen mektuplarda bütün Azerbaycan hanları ile beraber Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirdiği 20 Aralık 1774 tarihli belge. BOA, HAT, Dosya No:16, Gömlek No:720

² Karabağ Hanı İbrahim Halil Han tarafından yılında sadaret makamına gönderilen mektup hakkında 1776 tarihli belge. BOA, HAT, Dosya No:3, Gömlek No:73

Nahçıvan ve özellikle Karabağ bölgelerine Osmanlı Devletinin Doğu illerinden ve İran'ın kuzey bölgelerinden Ermenileri göç ettirdi. Bunun için çeşitli nedenlerle 1828 yılında İran'dan 40.000 ve Osmanlı Devleti'nden yaklaşık 90.000 Ermeni'yi Güney Kafkasya bölgesine yerleştirdi (Çapraz, 2012: 236).

Rusya tarafından Kafkasya'nın çeşitli yerlerine göç ettirilen Ermenilerin büyük çoğunluğu Karabağ bölgesine yerleştirildi. Yapılan göçler sonucunda Karabağ'da, Ermeni nüfusu önemli ölçüde arttı. Karabağ'ın başkenti olan Şuşa'da, 1823 yılında Ermeni nüfusu %27,5 iken 1832 yılında bu oran %44,9'a yükseldi. Karabağ bölgesinin tamamında Ermeni nüfusu bölge nüfusunun %31,6'sına ulaştı. Şuşa'nın nüfus yapısındaki yaşanan değişim neticesinde 1830'dan sonra nüfus yoğunluğu Ermeniler lehine arttı. (Çapraz, 2012: 237). 1832 yılında Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin nüfusu %65'e düşerken Ermenilerin nüfusu %35'e yükseldi. Ermeni nüfusu 1880'de %53'e, 1889'da ise %77'ye ulaştı (Suyundikov, 2021: 133). Nüfus artışıdaki oranlar bölgede uygulanan iskân politikasıyla birlikte nüfus dağılımının Türkler aleyhine dengelenmeye çalışıldığını ve nasıl bir politika izlendiğini göstermektedir.

1846'da İzlemiş olduğu politikalarla bölgede hâkimiyetini güçlendiren Rusya, yapmış olduğu sosyal ve idari reformlarla politikasını daha aktif hale getirdi. Karabağ bölgesi, Şemahi vilayeti içinde kaldı. 1859 bu vilayet kaldırıldı. Bakü vilayetine bağlandı. 1867 yılında Güney Kafkasya'da yeni bir idari düzenlemeyle Gence Vilayet İdaresi kuruldu. Böylelikle Şuşa bölgesi yani Karabağ, gence vilayetine bağlandı. Daha sonra Karabağ, 4 idari birime ayrılarak Şuşa, Zangezür, Cevanşir ve Cebrail adında şehir idareleri kuruldu. Bu şekilde bir arazi yapılanması Ermenilerin yönetim sisteminde daha etkin bir rol almasını sağladı (Alizade, 2013:35). Böylelikle bölgenin idari yapılanmasının değiştirilmesi Karabağ'da bulunan Ermenilerin bölgedeki diğer Ermenileri isyana teşvik etmesini kolaylaştırdı.³

Bölgede yapmış olduğu idari reformlarla politikasını daha aktif bir şekilde gerçekleştirme imkânı Rusya, Güney Kafkasya'ya Ermenilerin göç ettirilmesi politikasına devam etti. 1904 yılında Şuşa bölgesinin nüfusu %58,2'si Ermeni, %41,5'i de Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı. 7 yılda Ermeni nüfusu Türk nüfusuna göre daha fazla arttı. Şuşa şehir merkezinde 25.556 kişinin %43,2'sini Azerbaycan Türkleri, %56,5'ini (1897'de %53,1'ini) Ermeniler oluşturmaktaydı. Güney Kafkasya'nın tamamında ise, Ermeni nüfusu 1822-1826 yıllarında % 9,3 iken, 1916 yılında bu rakam % 32,8'e ulaştı (Çapraz, 2012: 238).

1853'de Osmanlı Devleti ve Rusya arasında olan Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesiyle Güney Kafkasya bölgesine Ermenilerin göçleri daha da yoğunlaştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ise 85.000 Ermeni Doğu vilayetlerinden Kafkasya'da Rus hâkimiyetinde olan bölgelere yerleştirildi. Ermeni isyanlarının daha da yoğunlaştığı 1893-1897 yıllarında Doğu Anadolu'dan binlerce Ermeni Güney Kafkasya ve Karabağ bölgesine iskân edildi. Dönemin nüfus verilerine göre 1897 yılında Karabağ'da 29.350 Azerbaycan Türkü, 18.616 Ermeni ve 6.875 diğer etnik gruplardan meydana gelmek üzere toplam 54.841 aile yaşamaktaydı. 1917 yılında ise Karabağ'da 317.861 Azerbaycan Türkü, 143.627 Ermeniler ve geri kalanı diğer etnik gruplardan olmak üzere toplam nüfus 575.194'e çıkmıştır (Ata Kuduban ve Kaya 2017:119). Bölgeye yapılan ermeni göçleri ile ilgili Kemal Beydilli "*Rus-Osmanlı savaşında Erzincan'a kadar Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus birlikleri sayıları 100.000'i bulan kalabalık bir Ermeni nüfusunu, İran'dan aldıkları Erivan ve Nahçıvan başta olmak üzere Kafkaslara yerleştirmişlerdir*" şeklinde ifade etmektedir (Beydilli, 1988: 384-386).

Rusya, bölgeye Ermenileri yerleştirerek merkezi Erivan olan bir Ermeni yönetimi kurdu. Bölgede kurulan bu yeni yönetim, Osmanlı Devleti ve Kafkas sınırlarına paralel bir tampon bölgesi durumuna getirildi. Böylece Rusya, Kafkasya ötesindeki Türklerle Osmanlı Devleti'nin ilişkilerini engelledi. Bu arada tampon bölgesinde toprakları parçalayarak siyasi nüfuzunu da güçlendirdi (Özyılmaz, 2013: 199).

Rusya'nın uygulamış olduğu göç politikası neticesinde yaşadıkları öz topraklarında azınlık haline gelen Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin saldırılarıyla karşı karşıya kaldılar. Yani Azerbaycan Türkleri, Rus baskıları sonucunda topraklarını Ermenilerle paylaşmak zorunda kaldılar. Bundan sonraki dönemlerde Rusya Ermeniler üzerindeki etkilerini devam ettirerek kendi çıkarları doğrultusunda

³ Karabağ ermeni fesatçılarının diğer Ermenileri isyana teşvik ettiklerine dair 29 Haziran 1897 tarihli belge. BOA, A. MKT. MHM, Dosya No:670, Gömlek No:14.

Ermenileri siyasi ve askeri yönden desteklediler. Böylece Ermeni sorunu neticesinde silahlı çatışmalar ortaya çıktı.

Örgütlenen Ermenilerin Bölgede Yaptıkları Mezalimler

Fransız İhtilali sonucunda alt yapısı oluşan ve milliyetçilik gelişen ulusalcılık düşüncesi, her azınlık grupları etkilediği gibi Ermenileri de etkiledi. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarında bağımsızlıklarına kavuşan uluslar gibi Ermenilerde bağımsızlıklarını elde etmek için şiddet ve terör yolunu kullanarak örgütlendiler. Osmanlı Devleti'nin askeri olarak zayıf konumda olması ve Rusya'nın 1904 yılında Japonya'ya yenilmesiyle Ermeniler, oluşan otorite ve siyasi boşluğu fırsat bilerek silahlı eylemlerini daha da yoğunlaştırdılar (Yılmazçelik ve Özdem, 2013: 10).

Ermeniler bölgede örgüt kurma faaliyetlerini arttırdı. Bundaki amaç Avrupalı devletlerin dikkatini çekerek siyasi, ekonomik destek almak ve kendi teşkilatlarını kurmaktı. Kısa zamanda almış oldukları desteklerle birlikte 1887 yılında Hınçak Örgütü'nü kurdular. Örgütün amacı, Osmanlı Devleti'nde ve Azerbaycan'da bulunan Ermenileri korumak ve onları teşkilatlandırmaktı. Hınçak Örgütü'nden sonra Tiflis'te Ermeni İhtilâl Cemiyetleri Birliği olarak adlandırılan Taşnaksutyun Örgütü kuruldu. Bu örgüt çalışmalarını daha çok Kafkasya'da sürdürdü (Neciyev, 2011: 166; Doğan, 311-315). Aslında kurulan örgütlerin amacı Türklere karşı katliamlar yaparak ve batılı devletlerin de desteğini alarak bağımsız Büyük Ermenistan devletini kurmaktı.

Bir Türkün hapishaneye götürülürken Rus ordusunda görevli bir Ermeni tarafından 1905'de öldürülmesi katliamların başlamasına neden oldu. Taşnaksutyun örgüt liderlerinden Nikol Tuman Balyan kontrolünde hazırlıklarını tamamlayan Ermeni çeteleri, katliamlara başladı. Yıl boyunca Bakü, Gence, Nahcivan, Erivan ve tüm Kafkasya'da silahlı terör eylemlerinde bulundular. Tespit edilen rakamlara göre 10.000'nin üzerinde Azerbaycan Türk'ü şehit edildi ve 158 Türk köyü yakılıp yıkıldı (Yıldırım, 1991: 11-12; Cornell, 1999: 6). 1905 Rus ihtilalinden sonra çatışmalar Bakü'de şiddetlendi ve Karabağ bölgesine yayıldı. Ermeniler, Tiflis'te bulunan Rus üssünün de destekleriyle birlikte Karabağ'da çok sayıda Türkü katlettiler. Terör olayları daha sonra Zengezur'a sıçradı. Buradaki birçok köyü yağmaladılar ve bölgede bulunan birçok yaşlı erkek, kadın ve çocukları katlettiler (Yanar, 2005: 598). Eçmiyazin'e bağlı Tekiye köyüne yoğun bir şekilde saldırdılar. Savunmasız olan Azerbaycan Türkleri yurtlarını terk etmek zorunda kaldılar. Ermeniler köyü ele geçirdikten sonra ilk olarak evleri yağmaladılar ve yaktılar. Köyün ileri gelenlerinden birinin evinde 200'den fazla Kur'an yazmaları bulunuyordu. Ermeniler Kur'an sayfalarını tek tek süngülere geçirdiler ve köy ahalisinin sığındığı köy camisini kurşunladılar. Ermeniler, Tekiye köyünde gerçekleştirdikleri mezalimi Eçmiyazin'e bağlı dokuz köyde de yaptılar (Attar, 2012: 60-61). Örgütlenen Ermenilerin yapmış olduğu bu katliamların amacı bölgeyi Türklere arındırmak ve yerine Ermenileri yerleştirmektir.

Ermenilerin saldırıları karşısında Azerbaycan Türkleri, kendilerini savunmak için teşkilatlanarak Yukarı Karabağ'a yerleştiler. Türklerin yerleştiği yerlerde Ermeniler, kendilerini güvence altına almak için köyleri boşalttılar ve her iki taraf arasında çatışmalar devam etti. Bu savaşlarda Rusya'dan herhangi bir şekilde destek alamayan ve teşkilatlanma bakımından iyi olmayan Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin örgütlenmesi karşısında daha iyi mücadele edebilmek için Gence'de "*Difai*"⁴ isimli teşkilatı kurdular. (Taşkiran, 1955: 85-86). Ahmet Ağaoğlu önderliğinde kurulan Difai teşkilatı, Bakü, Nahcivan ve Karabağ gibi bölgelere kadar genişledi ve Ermenilere karşı başarılı savunmalar yaptı. Aynı zamanda Azerbaycan'da Ermenilerin yapmış olduğu propagandalarının önlenmesi için Ermeni okullarında milli duyguları zedeleyen gazetelerin okutulmaması, bu tür gazete ve kitaplara el konulması gibi tedbirler alındı.⁵ Taşnak örgütünün saldırılarını engellemek için Bakü'de, Gence'de, Karabağ ve Ordubad'da gönüllü Türk birlikleri oluşturuldu. Bu birliklerin öncelikli olarak görevi, saldırıları engellemek, yakılmış köylerde bulunan cesetleri toplayarak gömmektir. Difai Teşkilatı karşısında Ermeni örgütleri de,

⁴ Teşkilatın adı İttihâd-ı İslâm Cemiyetidir. Ermeni saldırılarına karşı kurulmuştur. Üyeler arasında mezhep ayrımı yoktur ve üyelerin maddi destekleriyle ayakta durmuştur. Cemiyetin yaklaşık 20 bin üyesi vardır. Görevleri ise; Hristiyanlara tanınan medeni, ekonomik ve siyasi hakların Müslümanlara da tanınmasını gerçekleştirmek, Müslümanların haklarını ihlal edecek olanlara karşı taarruz ve savunmaya dayalı birlikler oluşturmak ve Müslümanlara ait olan arazilerin iade edilmesi gibi görevleri vardır. BOA, Y.A.HUS, Dosya No:509, Gömlek No:55.

⁵ Azerbaycan vilayetindeki Ermeni fesatçıların propagandalarının önlenmesi için tedbirler alındığına dair 1911 yılına dair belge. BOA, Y.PRK. A, Dosya No:15, Gömlek No:36.

silahlanmaya devam etmekteydi.⁶ Ermenilerin yakıp yıktığı bir köy olan Saggarsu'daki manzara dönemin kaynaklarında şu şekilde anlatılmaktadır: “*Havanın sert geçmesine rağmen grup, izciler vasıtasıyla buraya geldi. Saggarsu çevresinde bir kan gölü görülüyordu. Soğuğun şiddetinden kanın üst kısmı buz tutsa da, taşın bir tarafından kan sızmaya devam ediyordu. Bu durum oradakileri dehşete düşürdü. Taşın arasında 62 kadın ve çocuğun cesedi birbirinin üzerine yığılmıştı*”. Saggarsu çevresinde bulunan ormanlardan açığa çıkarılmış olan onlarca ceset tanınmaz haldeydi. Burada bir kilimin altında on beş çocuğun kesilmiş kafası bulundu (Attar, 2012: 64). 1907 yılından sonra siyasi olarak toparlanan Rus rejimi tekrar eski faaliyetlerini sürdürmeye başladı. Difai teşkilatına baskılar arttı ve Ahmet Ağaoğlu'nun Türkiye'ye sığınmasından sonra teşkilatın faaliyetleri zayıfladı. 1917 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren ve Osmanlı Devleti'nde kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile bilinen Difai teşkilatı, Bolşeviklere karşı politika izleyen Musavat Partisine katıldı (Günay, 1989: 8-9). Bu partinin en önemli liderlerinden biri Mehmet Emin Resulzade'dir.

Rusya'da, Şubat 1917'de ihtilal çıktı. İhtilal sonucu bölgede meydana gelen kargaşadan istifadeyle merkezi Tiflis olan Gürcü, Azerbaycan Türkleri ve Ermenilerden oluşan Maveray-yı Kafkas Hükümeti 1918'de kuruldu. Ermeni ve Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışmalar bir süre durdu. Rusya, Maveray-yı Kafkas Hükümeti olarak da bilinen Güney Kafkasya Hükümetinin çalışmalarından rahatsız oldu. Çünkü Rusya, Bakü petrolü üzerindeki kontrolünü kaybedeceğini ve Almanların Gürcüler üzerinden Kafkasya'da nüfuz sahibi olacağını düşündü (Yılmazçelik ve Özdem, 2013: 11). Bölgedeki hâkimiyetini kaybedeceğini düşünen Rus lideri Lenin, Ermenileri tekrar siyasi çıkarlarına alet ederek sömürü politikasını takip etti.

Hâkimiyetini daha da güçlendirmek isteyen Rusya, bölgedeki kontrolü tekrar ele geçirmek için Ermeni asıllı Stephan Şaumyan'ı görevlendirdi. Stephan Şaumyan, Lenin'in vermiş olduğu talimatları yerine getirecek ve bölgede Bolşevik rejimi oluşturacaktı. Karşılığında ise Doğu Anadolu'da kendi himayelerinde bir Ermenistan Devleti kurulacaktı. Böylelikle Rusya, Ermenilerin hem Doğu Anadolu'da hem de Kafkaslarda savunuculuğunu yaparak buraları kontrolü altına almak istedi. Çünkü Osmanlı-Rusya sınırlarında bir Ermenistan Devleti'nin kurulması Rusların çıkarları için önemliydi. Nitekim Şaumyan, verilen görevleri eksiksiz yaptı. Kısa sürede çoğunluğu Ermenilerden oluşan bir kolordu kurdu ve başına Ermeni asıllı Nazarbekyan'ı getirdi. Nazarbekyan, Doğu Anadolu yönünde ilerleyerek Erzincan, Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane'de büyük katliamlar yaptı (Bal, 2004: 25-51). Türklerden ve Müslümanlardan nefret eden Şaumyan, Ermeni örgütlerini desteklemeye devam etti. Nitekim Taşnak-Hınçak Ermeni örgütü, Mart 1918'de 12 binden fazla Azerbaycan Türkü'nü katletti. Ermeniler, Rusya'nın da desteğini alarak Kafkasya'yı adeta terör alanı haline getirdi. Azerbaycan Türklerinin almış olduğu tedbirlere rağmen, Ermeniler durdurulamadı. Şaumyan kontrolünde olan Kızıl Ordu birlikleri Bakü'de bulunmaktaydı. Rusya'nın da desteğini alan Ermeni çeteleri, 31 Mart 1918'de Azerbaycan Türklerinin Soykırım olarak kabul ettiği Bakü katliamını yaptılar. Bu katliamda binlerce Azerbaycan Türkü ağır işkenceler yapılarak katledildi.⁷ Bakü'de 11 bin olmak üzere tüm Azerbaycan'da 40 binin üzerinde Türkü katlettiler (Verdiyeva, 2023:254; Sarıahmetoğlu, 1989: 9). Rusya'nın desteğini alan Ermeni örgütleri, Bakü'de 57 kadını çıplak durumda duvarlara çivilemişlerdi. Başka bir yerde cesetlerden çıkarılmış gözlerin, kesilmiş kulak ve burunların olduğu görüldü. Rus Albay Kulge'nin sunmuş olduğu bir raporda⁸ “*Ermeniler kimseye acımadan, çoluk çocuk demeden ellerine geçen Müslümanları katletmişlerdi. Bakü'nün sokakları çıplak kadın cesetleri, kesilmiş başlarla adeta dolup taşıyordu. Hizade Hacı Emir'in 80 yaşındaki anasını, onunla birlikte evde bulunan 60-70 yaşlarındaki kadınları hunharca katletmiş, evin gencecik gelinini diri diri duvara örmüşlerdi. Çocuk cesetleri köpeklerin önüne atılmıştı*” ifade edilmektedir (Attar, 212:73). Özetle anlatılan bu durumlar Ermenilerin Azerbaycan ve Karabağ Türklerine karşı besledikleri kin, nefret ve düşmanlıklarını açık bir şekilde göstermektedir.

Bakü'nün mahallelerinde Türklerin katledilişi sadece bu bölgeyle sınırlı değildi. Ermeni çeteleri, Bakü'nün yakın civarında köylere baskın yaparak, Müslümanların evlerini yağmadıkları gibi yoldan

⁶ Gence'de iki Ermeni kilisesinden çok miktar da tüfek ve patlayıcılar ele geçirildiği ve Ermenilerin silahlanmanın devam ettiğine dair 25 Eylül 1907 tarihli belge. BOA, HR. SYS, Dosya No:1270, Gömlek No:3, Sıra No: 41,42

⁷ Mart 1918'de Ermeniler tarafından Bakü'de 11.000'e yakın insanın katledildiğine dair belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:2 Gömlek No:27, Sıra No:3.

⁸ Rus Albay Kulge tarafında “3 Mart faciası” adında bir rapor hazırlanmıştı. Rapor 3 Mart 1921 yılında Yeni Kafkasya Dergisi'nde yayımlandı. Raporun tam metni elimizde bulunmamaktadır.

geçenleri de öldürdüler. Şemahi şehri ve çevresinde bulunan köyler yakıldı. Burada Ermeniler toplu katliamlar yaparak Türklere karşı korkunç mezalimler yaptılar. Şemahi'da⁹ bulunan 21.127 bin Müslümanın 8 binden fazlası Ermeni eşkıyası tarafından katledildi. Şemahi şehriyle birlikte 1918 Mart-Temmuz aylarında Kuba, Kürdemir¹⁰, Cavad, Ares, Lenkeran bölgelerinde yaklaşık 50 binden fazla sivil Azerbaycanlılar Bolşevik-Taşnak çetelerince şehit edildi. Bunun yanı sıra on binlerce Türk, cezalandırma işlemlerine tabi tutuldu. Böylece Türkler öz yurtlarını terk etmek zorunda kaldılar. Kendi toprak kalanlar ise esir gibi muamele gördüler. Şehirlerde yüzlerle köy, on binlerce bina, caddeler, millî abideler, mescitler, okullar, hastaneler, sanayi ve ticari tesisler tahrip edildi. Bu olaylar sonucunda Türk nüfusu azaldı ve Azerbaycanlıların toprakları işgal edildi. Bu topraklar Rusya-Ermeni devleti ve kısmen Gürcüler arasında bölüştürüldü. Azerbaycan Türklerinin korunmasında Bakü Sovyet yönetimi üzerine düşen görevi yapmadı. Bu yerlerde Azerbaycanlıların katliamı sonucunda, çok sayıda köylü Müslüman, şehirli halk, pek çok çocuk, yaşlı kadın ve erkekler öldürüldü (Rüstemova ve Tohidı, 2017: 97-106). Şemahi'ye bağlı Bağırılı Köyünde 130 ev vardır. Ermenilerin saldırıları sonucunda 150 kadın, 80 erkek ve 140 çocuk katledilmiştir. Ayrıca 200 bin ev yakılmış, 1200 büyükbaş ve 2100 küçükbaş hayvan çalınmıştır¹¹. Bu durum Ermeniler tarafından Azerbaycan Türklerine karşı yapılan mezalimlerin somut göstergelerinden biridir.

Karabağ'daki katliamlar, 36. Türkistan Alayının müdahalesiyle durduruldu. Bu alay, Ermenilerin Müslüman katliamlarını durdurmadığı takdirde bölgelerin top ateşine tutacaklarını bildirdi. Azerbaycan Hükümetinin 31 Temmuz 1918 tarihinde Ermeniler tarafından yapılan mezalimleri, yağmaları, katliamları incelemek amacıyla "*Olağanüstü (Fevkaledede) Soruşturma Komisyonu*" oluşturulmasına karar verildi.¹² Komisyon A.Novatski, N. Mihaylov, A. Kulge, M. Şahmalıyev, H. Sultanov, A. Litovski ve Ç. Klossovski gibi isimlerden oluşturuldu. Başta Bakü, Şuşa ve Karabağ'ın bazı bölgeleri olmak üzere, Şemahi, Gence, Gökçe, Nuha, Novo Bayezid Cevanşir, Lenkeran, Kuba ve civarlarında incelemelerde bulunarak rapor hazırlamışlardır (Atar ve Demirkol 278-279). Raporlar sonucunda katliamların Müslüman nüfusa karşı din ve aşiret düşmanlığı amacıyla yapıldığını belirtti. Ayrıca Ermeniler katliamlar yapmış oldukları bölgelerde bulunan köylerin muhtarları, yaşayan hanelerden alınan ifade tutanakları Ermeniler tarafından yapılan katliamlar kanıtları niteliktedir.¹³ İlginçtir ki bu katliamları gerçekleştiren Ermeni subay ve askerleri; katliamların Taşnak üyeleri ile ilgisi bulunduğunu ve Türkiye'de öldürülen Ermenilerin öcünün Azerbaycan Türklerinden alınması amacıyla yapıldığını iddia ettiler (Rüstemova ve Tohidı, 2017: 97-102). Daha sonra Azerbaycanlılar, Mayıs 1918'de Mâvera-yı Kafkas Hükümeti'nden ayrılarak Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurdular. 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile barış antlaşması imzaladıktan sonra İstiklal Beyannamesini ilan ettiler ve Karabağ'ın bir Türk toprağı olduğu belirttiler. Ayrıca Ermeniler, sınırları belli olan fakat kendilerine ait olmayan Erivan merkezli Ermenistan'ı kurarak Karabağ ve Nahçıvan üzerinde hak iddia etmeye başladılar (Yılmazçelik ve Özdem, 2013: 12). Bu arada Azerbaycan delegeleri, 31 Mart katliamlarını öne sürerek Azerbaycan Milli Şurasını topladı. Şura toplantısında, katliam meseleleri, Azerbaycan Devleti'nin kurulması görüşülerek Osmanlı Devleti'nde yardım alınması kararlaştırıldı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Kafkas İslam Ordusunu bölgeye gönderdi. 27 Haziranda meydana gelen Gökçay Muharebeleri sonucunda Bakü kurtarılarak Azerbaycan'a teslim edildi. Bu sırada Karabağ Ermenileri, Ağustos ayında 1. Karabağ Ermeni Meclisi'ni oluşturarak kendi hükümetlerini kurdular. Ermeni Generali Andranik'in Nahçıvan ve Zengezur'u işgal etmesi Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ'a hareket etmesine neden oldu. İslam ordusu

⁹ Şemahi'de yaşayan Müslümanlara, Ermeniler tarafından yapılan mezalimleri anlatan 1918 yılına ait belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:5, Gömlek No:111, Sıra No:1.

¹⁰ Kürdemir'de Ermenilerin yaptığı mezalime dair belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:1, Gömlek No:21, Sıra No:2.

¹¹ 1918 yılında Ermenilerin saldırılarına ve katliamlarına maruz kalan köylerin listeleri, oluşan maddi kayıplar, katledilen kadın, erkek ve çocukların sayıları ve yakıp yıkılan köylerin listeleri sayısal olarak detaylı bir şekilde belgede anlatılmaktadır. Örneğin Şemahi'ye bağlı Tircan Köyünde 300 hane bulunmaktadır. Ermeniler tarafından 300 erkek, 40 kadın, 20 çocuk katledilmiş, 3.000 ev yakılmış ve 3.000 hayvan çalınmıştır. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No: 5, Gömlek No: 103, Sıra No: 2.

¹² Azerbaycan Hükümeti tarafından Ermenilerin yaptığı katliamları soruşturmak için Fevkaledede Soruşturma Kurulunun oluşturulmasına dair 1918 yılına ait belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:2, Gömlek No:27, Sıra No:1.

¹³ Ermenilerin Bakü'de yaptıkları mezalim ve katliamlarla ilgili Fevkaledede Soruşturma Kurulu tarafından alınan ifade tutanaklarına dair belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:1, Gömlek No:20, Sıra No:1; BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:3, Gömlek No:48, Sıra No:1.

Karabağ'a girdi ve harekât başarıyla sonuçlandı ise de bölge tamamıyla kurtarılmadı. 1. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesini imzaladı. Antlaşma gereği Osmanlı Devleti Azerbaycan Topraklarından çekilmesi sonucunda İngilizler bölgeyi 17 Kasım 1918'de General Thomson'un kuvvetleriyle kontrolü altına aldı (Neciye, 2011: 173).

İngilizlerin bölgeyi hâkimiyeti altına almasına Ermeniler sevindi. İngilizlerden güç alan Ermeniler, General Andranik komutasındaki kuvvetlerle Karabağ ve Nahçıvan bölgelerine saldırdılar. Azerbaycan Türkleri saldırılar karşısında geri durmadı ve Ermeni kuvvetlerini etkisiz hale getirdi. Harekâtın merkezi olan Keşişkent, Türkler tarafından ele geçirilerek Ermenilerin saldırıları önledi. Bu mücadeleler yanında hiçbir yerden yardım alamayan Türklerin, Ermeniler tarafından katledilmesi İngilizlerin siyasi planları dâhilinde yapıldı. Çünkü İngilizler, Rusların güneye inmesini engellemek için Ermenileri tampon bir devlet haline getirmek istiyordu (Sariahmetoğlu, 2006: 407).

Yapılan katliamlar önlemek için General Thomson, Ermenilere nota vererek saldırıları durdurmalarını istedi. Buna rağmen Ermeniler saldırılara ve katliamlara devam edince Thomson, Karabağ'ın Azerbaycan Türklerine ait olduğunu belirtti ve buraya Azerbaycan Türkü Sultanov'uvali olarak atadı. Sultanov, Karabağ'da halkının kanunlara uygun yaşadıkları sürece Ermenilerin ve Azerbaycan Türklerinin huzur ve güvenliklerin birlik içinde sağlanacağını ifade etmekteydi.¹⁴ Ermeniler, İngilizlerden çekindiği için verilen emirlere uyacaklarını ve katliamlara devam etmeyeceklerini açıkladılar (Yıldırım ve Özönder, 1991: 21). İngilizler, Ermenileri siyasi çıkarlarına alet etseler de bölgede Bolşevik rejimine karşı bir politika izlediler. Çünkü İngilizler, Ermenistan'ı kontrol altına alarak Rusların güneye inmesini ve buradaki siyasi çıkarlarına zarar vermelerini önlemek istiyordu.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında 23 Kasım 1919 tarihinde bir antlaşma imzalandı.¹⁵ Antlaşmaya göre taraflar arasında barış 1919 yılı Ağustos ayına kadar devam etti. Buna rağmen Ermeniler yapılan antlaşmaya uymayarak Zengezur ve Dereleyez Eyaleti ile köylerinde katliam yapmaya devam ettiler.¹⁶ Zengezur bölgesinde yaşayan Azerbaycan Türklerini öldürülerek 115 köy yakıldı ve yıkıldı. Küçük yerleşim alanları yok edildi. 10.068 kişi Ermeniler tarafından öldürüldü (Attar, 2012:90). Rus Albay N. M. Mihaylov, sunmuş olduğu raporda, Ermenilerin, Zengezur'da katliamlar yaptığını, katliamları yapanların tespit edildiğini ve yargılanması gerektiğini belirtti.¹⁷

1919'dan itibaren bölgeden ayrılan İngilizler şöyle dedi: "*Türk ordusu karşısında geri çekilen Ermeni kaçaklar etraftaki Müslüman köylerini yeryüzünden silerek her şeyi ateşe verdiler, insanları kılıçtan geçirdiler. Tasavvur edilemez işkenceler yaptılar. 'Galip' Ermeni ordusu kaçarken, askeri ganimetleri, yani kundaktaki çocukları ve geçtikleri yolların kenarlarında çıplak soydurdıkları Müslüman kadınlarını süngülerinin ucuna takıyorlardı. Bu cehennem azabından aklını kaybetmiş kadın ve çocukların yürekler parçalayan iniltilerini kocaların ümitsiz naralarını dinlemek için insanın kalbi taş olmalıdır. 82 köyden ibaret bir sancak bu tasvir edilen felakete duçar olmuştur.*" (Özçelik, 2017: 438).

Siyasi boşluktan yararlanan Ermeniler, yapılan antlaşmalara uymayarak tekrar saldırılara başladı. Lenin'in başa geçmesiyle birlikte önemli petrol rezervleri sahip olan Kafkasya bölgesini kontrol altına almak istedi. Rusya'nın kontrolünde Kızıl Ordu Bakü'ye hareket etti. Geçmişte olduğu gibi Rusya'nın da desteğiyle Ermeniler, Karabağ'da büyük bir isyan çıkardılar. Ermeniler, Erivan'da evleri ve camileri

¹⁴ Karabağ Genel Vali Vekili Sultanov'un Karabağ hakkındaki düşüncelerini açıkladığına dair belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:6, Gömlek No:123, Sıra No:3.

¹⁵ 23 Kasım 1919 yılında Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan antlaşmanın tam metnine dair belge. BCA, Fon kodu: 930 01, Kutu No:4, Gömlek No: 69, Sıra No:3.

¹⁶ 23 Kasım 1919 tarihli antlaşmaya uymayarak Ermenilerin Karabağ'da katliamlara devam ettiğini anlatan belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:4, Gömlek No: 56, Sıra No:3; 1919 yılının son aylarında Ermeniler tarafından Eçmiyazin, Sürmeli ve Erivan ve Zengezur Eyaletlerin de yakılıp yıkılan Müslüman köylerin listesine dair belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:3, Gömlek No: 53, Sıra No:4.

¹⁷ Ermenilerin Zengezur'a bağlı köylerde katliamlar yaptığını dair 25.10.1919 yılında N. M. Mihaylov tarafından sunulan rapora dair belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:5, Gömlek No: 94, Sıra No:1; Zengezur'da Ermenilerin, Müslümanların yaşadığı Burcalar-Derzili köyüne saldırarak 21 kişi öldürdüğün ve köyü yaktıklarını görgü tanıkların ifadeleri ile tespit edildiğine ve yargılanmasına dair 25.10.1919 yılında N. M. Mihaylov tarafından sunulan rapora dair belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:4, Gömlek No: 55, Sıra No:3.

tahrip ederek yağmaladılar, kadınlara tecavüz ettiler ve birçok insanı katlettiler.¹⁸ Zengezur'da tekrar katliama başladılar. 900 kişiyi katlettikten sonra 400 Türk kadın ve çocuğu mescitte topladılar ve burayı dinamitle patlatmak suretiyle şehit ettiler.¹⁹ Azerbaycan Milli Hükümeti, bir taraftan Ermeniler bir taraftan da Azerbaycan Bolşevikleriyle uğraşıyordu. Bu durumu fırsata çeviren Rusya, Kızıl Ordusu'yla Bakü'ye girdi ve 28 Nisan 1920'de işgal etti. Neriman Nerimanov başkanlığında Sovyet Azerbaycan Cumhuriyetini kurarak Azerbaycan'ın bağımsızlığına son verdi. Rusya, 6 Aralık 1920'de Ermenistan'ı, 11-12 Şubat 1921'de Gürcistan'ı işgal ederek Güney Kafkasya'yı kontrol altına aldı (Ata, 2010: 20).

1920'den İkinci Karabağ Savaşı'na Kadar Ermeni Mezalimi

Azerbaycan'ı işgal eden Sovyet yönetimi, bölge üzerinde emeli olan politikayı uygulamak istedi. Önceleri Azerbaycan topraklarının bütünlüğünü savunan Rusya, daha sonra bölge üzerindeki amacını sağlamak için Ermenilerin desteğine ihtiyaç duydu. Ermenilerin desteği karşılığında Zengezur ve Karabağ'ı Ermenilere vermeyi vadetti fakat başarılı olamadı. O dönemde Karabağ Bölgesi, Ermenistan ve Azerbaycan arasında çatışmaların ve problemlerin olduğu sorun idi (Pehlivan, 2016: 101-102; Yılmazçelik ve Özdem, 2013: 12). 1920'lerde Türkiye'de işgalcilere karşı Kurtuluş mücadelesi verilmekteydi. Kazım Karabekir'in yönettiği Doğu Cephesinde Ermenilerin işgal girişimine karşı alınan başarılar sonucunda 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapıldı. Yapılan Gümrü Antlaşmasınının 2. maddesine, 16 Mart 1921 tarihinde Rusya ile imzalanan Moskova Anlaşmasınının 3. maddesine, 13 Ekim 1921 tarihinde Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile imzalanan Kars Anlaşması'nın 5. Maddesine göre, Nahcivan'ın özerk bölge olarak Azerbaycan sınırları içinde kalacağı ve buranın Türkiye'nin onayı olmadan değiştirilemeyeceği belirtildi (Yıldırım ve Özönder: 1991: 22-23; Beşir, 2013: 57). İçinde bulunduğu ağır şartlar nedeniyle Türkiye ile anlaşma yollarını arayan Rusya, Karabağ'ı, tek taraflı olarak Azerbaycan'a bıraktı. Böylece Türkiye ile Azerbaycan arasında karadan bağlantı sağlandı.

Ermenistan ve Azerbaycan arasında devamlı sorun olan Karabağ bölgesi, Rusya'nın Türkiye'yle yakınlaşmasından dolayı Azerbaycan'a bağlanmasına Ermenistan itiraz etti. 4 Temmuz 1921 yılında Stalin'in başkanlığında yapılan toplantıda, Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi kararlaştırılmasına rağmen bölge otonom hale getirildi. Bu şekilde Karabağ, Azerbaycan topraklarına dâhil edilmiş oldu (Yılmazçelik ve Özdem, 2013: 14). 7 Temmuz 1923 tarihinde Karabağ sınırları içinde Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgeler esas alınarak Hankendi merkezli 7 Temmuz 1923'te Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti kuruldu (Sariahmetoğlu, 1989: 9). Böylece Karabağ bölgesinde Ermeni nüfusunun yoğun olduğu yerleşim yerlerinde özerklik oluşturuldu. Karabağ'da Özerk bir bölge oluşturulması Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Karabağ'ın dağlık kısımları bölünerek Azerbaycan Türklerinin hakları ihlal edildi. Yani Azerbaycan yönetiminde olan Karabağ'ın dağlık kısmına sonradan yerleşmiş Ermenilere özerklik verilmesi, Rusya'nın burada uygulamak istediği bir politikanın da sonucuydu. Karabağ bölgesinde Ermeni nüfusunun yoğun olması, Ermenilerin bölge üzerinde hak iddialarının güçlenmesine neden oldu. Rusya'nın da destekleriyle Ermeniler, Azerbaycan topraklarını işgal etmeye başladılar. Rusya'nın desteğinin amacı her zaman olduğu gibi bölgede kendi hâkimiyetinde bir devlet kurarak Türkiye'yi etkilemek ve zayıf düşürmek istiyordu.

1926 yılına kadar Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında herhangi bir çatışma yaşanmasa da bu tarihten itibaren Ermeniler, Azerbaycan Türklerine karşı birçok saldırı girişimlerinde bulundu. Neden olarak ise Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin Ermenilere zulüm ettiği gösterildi. Ermeniler, o dönemde basın aracılığıyla bunu kamuoyuna duyurarak kendilerinin lehine algı oluşturmaya çalışıyorlardı. Buradaki esas amaç Ermenilerin bölgede çok zor şartlar altında yaşadıklarını duyurarak dünya kamuoyunda Ermeniler lehinde algı oluşturmaktı. Avrupa kamuoyunu arkasına alan Ermeniler, Azerbaycan Türklerinden hak iddia ederek toprak koparmak istiyordu. Nitekim Ermenilerin sürekli toprak talebinde bulunması sonucunda 1927 yılında Kafkasya Merkezi İcra Komitesi, Ermenistan'a toprak verilmesini kabul etti. Alınan karar sonucunda Cebrayıl-Mehri kazasından 24 köy Ermenistan'a

¹⁸ Ermeniler tarafından Erivan'da mezalim yapıldığına dair 10 Şubat 1920 tarihli belge. BOA, HR. SYS, Dosya No:2878, Gömlek No:77; Ermeni silahlı çeteler tarafından Erivan bağlı bölgeler ve köylerde yaptıkları katliama dair 1919 yılına ait belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:4, Gömlek No:61, Sıra No:1.

¹⁹ Ermenilerin Zengezur'da katliamlara tekrar başladığına dair 1919 yılına dair belge. BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:2 Gömlek No:28, Sıra No:9.

verildi. İcra komisyonu daha sonra aldıkları kararlarla Zengezur ile beraber Azerbaycan Türklerine ait olan birçok köyü de Ermenistan'a verdi (Garibov, 2006: 141)

Birçok yeri haksız iddialarla ele geçiren Ermeniler, 1935'de Karabağ ve Nahçıvan'ın kendilerine verilmesi talep etti. Ancak talepleri Stalin tarafından kabul edilmedi. Sürekli bir şekilde istekleri yenilense de ve genellikle Rusya tarafından olumlu karşılanırsa da o zamanki siyasi konjonktür buna uygun değildi. Bu nedenle Rusya'nın, Ermenilerin isteklerini kabul etmesi mümkün değildi. 1936'da kabul edilen Sovyet Anayasası ile birlikte Kafkasya Sovyet Sosyalist Federasyonu feshedildi ve bunların yerine Güney Kafkasya'da sınırlar değiştirilmeden birer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kuruldu.

Stalin tarafından 1947'de alınan karar sonucunda, Ermenistan sınırları içinde bulunan Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan'ın iç kesimlerine doğru göç ettirmeye zorlandı. Özellikle devlet eliyle yapılan baskılara ve şiddetlere daha fazla dayanamayan on binlerce Azerbaycan Türkü, yaşadıkları yerlerden göç etmek zorunda kalarak Azerbaycan'a sığındılar. İzlenen "*Türksüz Ermenistan*" politikası sonucunda 23 Aralık 1947 tarihli SSCB Bakanlar Şurası'nın çıkardığı kararname ile 1948 yılı içerisinde 10.000, 1949 yılında 40.000 ve 1950'de ise 50.000 Azerbaycan Türk'ü göçe tabi tutuldu. Uygulanan bu karar, Ermeniler tarafından Azerbaycan topraklarının ele geçirilmesi ve işgal edilmesinin önünü açmaktaydı (Ekici, 2017: 64; Attar, 2012: 104-105).

1948-1953 yılları arasında Rusya tarafından binlerce Azerbaycan Türkünün bölgeden göç ettirilmesi sonucunda Ermeniler, 1960 yılından itibaren Karabağ ve Nahçıvan toprakları üzerinde hak iddiasında bulundular. Ermenilerin yapmış olduğu en büyük hareket 1915 yılında yapıldığı iddia edilen Ermeni soykırımı yıldönümü kutlamalarında oldu. 400 bin kişinin katıldığı mitingde "*Kahrolsun Türkiye*", "*Türlere Ölüm*", "*Türksüz Ermenistan*", "*Büyük Ermenistan için Türlere Karşı Savaş*", "*Dağlık Karabağ Bizimdir*", "*Ermeniler! 1915'in intikamını almak zorundadır, Birleşin*" gibi pankartlarla sloganlar atıldılar. Şehirlerde bulunan Azerbaycan Türklerine ait olan birçok işyeri ve evler yağmalandı. 1962 yılında bir başka gelişme oldu. Yurt dışında yaşayan Ermenilerin, Ermenistan topraklarına göçünü kabul eden yasa tasarısı SSCB hükümeti tarafından onaylandı. Onaylanan yasa ile birlikte 1962-1973 yılları arasında Ermenistan'a 26.000 Ermeni göç etti (Attar, 2012: 116-117).

Ermenilerin en çok isteği Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasıydı. Bunun için Ermeniler, meşru ve gayri meşru her yola başvurdular. 1980'li yıllarda Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması gerektiğini düşüncesini bir kez daha gündeme getirdiler. Rusya, glasnost ve perestroyka politikaları nedeniyle Ermenilerin taleplerine olumlu bakmadı. Bunun üzerine Ermeniler, 1988'de ayaklanarak "*Bir Millet, Bir Devlet*" sloganı ile Karabağ bölgesinde silahlı eylemlere başladılar. Ermenilerin silahlı eylemlerinden, baskı ve zulmünden dolayı binlerce Azerbaycan Türk'ü buradan göç etmek zorunda kaldı (Taşkıran, 1995: 122). Böylece SSCB otoritesinin de zayıflamasıyla Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında Karabağ sorunu çatışmalara dönüştü.

Dağlık Karabağ Özerk Bölge Yönetimi 1988 yılında olağanüstü bir şekilde toplandı. Toplanma amaçları Ermenistan'a bağlanmaktı. Nitekim toplantı sonucunda Karabağ Özerk Bölgesinin Ermenistan'a bağlanması kararı alındı. Karar sonucu toplanan Azerbaycan Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı, bu kararın geçersiz olduğunu belirtti. Yaşanan olaylar sonucu SSCB Başkanlık Divanı, hem özerk bölge yönetiminin hem de Azerbaycan yönetiminin almış oldukları kararları dikkate alarak Dağlık Karabağ Bölgesinin sınırlarının değiştirilmeyeceği ve özerk kalması gerektiği yönünde açıklama yaptı. SSCB'nin almış olduğu karara Ermeniler tepki gösterdiler ve isteklerine ulaşmak için harekete geçtiler (Erçakıca, 2021: 295; Ekici, 2022: 139).

Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında sanayi merkezi olarak nitelendirilen ve çeşitli ulustan insanlara ev sahipliği yapan 1988'de Sumqait şehrinde şiddetli çatışmalar meydana geldi. Çatışmaların sebebi Karabağ olarak gösterildi. Çatışmalarda 6 Azerbaycan Türk'ü, 26 Ermeni olmak üzere toplam 32 kişi hayatını kaybetti. Diğer bir gelişme Tophane Ormanı'ndaki ağaçların Ermeniler tarafından kesilmesi idi. Bu olay üzerine Azerbaycan da halk büyük bir tepki göstererek Bakü'de miting düzenledi. Bu arada Karabağ'da meydana gelen çatışmalar artarak devam etti. Ermenilerin kurmuş olduğu komite, Azerbaycan'a karşı savaş çağrısında bulundu. Karabağ çatışmaları hem Azerbaycan Türklerinin hem de Ermenilerin ciddi kayıplarına neden oldu. 1989 yılında Karabağ'da Ermeni saldırıları arttı ve çatışmalar zaman zaman Karabağ dışındaki bölgelere yayıldı. Ermeniler tarafından çıkarılan olaylar ne Azerbaycan yönetimi ne de Moskova yönetimi tarafından durdurulamadı (Aslan, 2010: 57). 1989 yılında Sovyetler

Birliği, Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Bölge Yönetimini kaldırarak yerine tamamıyla Azerbaycan'dan soyutlanmış Dağlık Karabağ Özerk Eyalet Olağan İdaresi'ni kurdu. 12 Ocak 1989 tarihinden alınan bir kararla Karabağ'ın hukuki statüsü Azerbaycan'dan alınarak Moskova Özel İdare Komitesine bağlandı. Alınan kara her iki taraf içinde olumlu karşılanmadı. 28 Kasım 1989 tarihine kadar Karabağ'da tam bir yetkisizlik, anarşi ve terör olayları yaşandı. Rus askeri birliklerinin destekleriyle Ermeni silahlı birlikler, Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türklerini kendi yurtlarından kovdu ve Türklere ait birçok yerleşim alanlarını yok etti (Attar, 2012:134).

Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı yaptıkları yoğun baskı ve şiddet karşısında Ebülfez Elçibey liderliğinde Azerbaycan Halk Cephesi kuruldu. Buna karşılık olarak Dağlık Karabağ Ermenileri de Levon Ter-Petrosyan başkanlığında Ermeni Ulusal Hareketini kurdular. Gelişen olaylar sonucunda Karabağ yönetiminin tekrar Azerbaycan'a verilmesi karşısında Ermeniler, 1 Aralık 1989'da Birleşik Ermeni Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Hemen ardından Dağlık Karabağ yönetimi, Azerbaycan'dan ayrıldığını bildiren bir karar aldı. Ermenistan yönetimi olayları daha da ileri taşıyarak Dağlık Karabağ Özerk Bölgesini sınırlarına kattığını ilan etti (Yılmazçelik ve Özdem, 2013: 16-17). Rusya'nın tetikleme ve yönlendirmesiyle Karabağ sorunu daha da büyüyerek şiddetli çatışmalara ve gösterilere neden oldu. Sovyet Azerbaycan yönetimi, Bakü'de yapılan şiddetli protestolar karşısında gizli bir şekilde Kızıl Ordu birliklerini Bakü'ye davet ettiler. Birlikler Bakü'ye geldiler ve 20 Ocak 1990'da Kanlı Ocak (Ganlı Yanvar) soykırımı yapıldı. Yapılan katliam sonucunda Dağlık Karabağ'da Ermeniler daha da güçlendi (Ünalp, 2022: 369).

1990 yılında itibaren Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışmalar daha da artarak devam etti. Azerbaycan Türklerinin otobüsleri taşa tutuldu, köy ve kasabalara silahlı baskınlar yapıldı ve sivil halk şehit edildi. Sovyet desteğini alan Ermeniler, bu sefer de Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türklerine ülkeyi terk etmeleri için baskı yapmaya başladılar. Karabağ'ın nüfusu 140.000'i Ermeni, 50.000'i Azerbaycan Türkleri olmak üzere toplam 190.000 idi. Ermeniler, Azerbaycan Türklerini sınır dışı ederek mutlak çoğunluğu ele almak ve akabinde Karabağ Ermeni Cumhuriyetini kurmak istiyorlardı. Daha önce Karabağ'da özerklik isteyen Ermeniler, uluslararası devletlerin de desteğini alarak bağımsızlık istemeye başladılar. Ermenilerin istekleri ve Karabağ'da uyguladığı terör, büyük tepkilere neden oldu. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün ciddi tehdit altında kalması ve bölgedeki Azerbaycan vatandaşlarının can güvenliğinin sağlanamaması nedeniyle Azerbaycan halkı, hem Moskova yönetimine hem de Azerbaycan yönetimine karşı protesto gösterilerinde bulundu. Tepkileri önemsemeyen Ermeniler, Rusya'nın da desteğiyle Karabağ'ı işgal ettiler ve ne kadar Azerbaycan Türkü varsa hepsini sürgün ettiler (Saray, 2010: 158; Aslan, 1992: 78-79).

1991 yılında da yukardakine benzer kanlı olaylar ve şiddetli çatışmalar devam etti. Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmek için çalışmalar yaparken Karabağ Ermenileri de kendilerini Artsak Ermeni Cumhuriyeti olarak ilan etti. Artan şiddetli olaylar sonucunda her iki taraf arasında ateşkes yapılmasına karar verildi. Ateşkesine göre Ermenistan, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul edecek ve bölge halkının kendini yönetmesi için bazı imkânlar sağlanacaktı. Her ne kadar ateşkes yapılsa da Ermeniler buna uymadı. Bunu ispatlamak için Azerbaycan yönetimi, Rus ve Kazak yöneticileri davet etti. Bu yöneticileri taşıyan helikopterin Ermeniler tarafından düşürülmesi, her iki taraf için çözüm yollarının kapanmasına neden oldu. Azerbaycan yönetimi, Ermenistan'a ulaşan demiryollarını kapattı ve daha sonra Karabağ'ın özerk statüsünü kaldırarak Bakü'ye bağladı (Ekici, 2017: 73).

Planlı bir şekilde Azerbaycan Türklerini hedef alan Ermeniler, toplu taşıma araçlarını silahla taradılar ve evleri yakmaya başladılar. Kısa bir zaman içinde 186 bin Azerbaycan Türkü Azerbaycan'a göç etti (Yılmaz, 2013: 98). Karabağ'da şehirler, kasabalar, köyler ateşe verildi, binlerce insan can verdi, yüz binlerce Azerbaycan Türkü mecburi göçe zorlandı. Böylece Karabağ işgal edildi. Binlerce Türk, Azerbaycan Türkçesinde söylenen şekliyle "didergin" (yurdundan yuvasından uzak düşmüş) düştü (Karaman, 2011: 77). Bu durum tam anlamıyla Ermenilerin uygulamaya çalıştığı etnik temizlik planlarının bir sonucuydu. Amaç ise Karabağ topraklarında tek bir Azerbaycan Türkünün yaşamasına izin vermemekti.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Akabinde Karabağ da hukuki bir gerekçesi olmayan referandum yapıldı. Referandum sonucunda Dağlık Karabağ bölgesinin ayrılması yönünde karar alındı. Azerbaycan Parlamentosu, kararı boykot ederek

tanımadığını bildirdi. Sovyetler Birliğinin bölgeden ayrılmasıyla birlikte Ermeniler saldırılarını ve işgal girişimlerini arttırdı. Böylece Azerbaycan Türklerine karşı büyük çaplı katliamlara başladılar (Süleymanlı, 2018: 13).

Ermenilerin yapmış olduğu katliamların en büyüğü 26 Şubat 1992 yılında Hocalı'da oldu. Katliamın liderliğini eski ASALA liderlerinden Monte Melkonyan yaptı. Rusların 366. Alayının desteğini de alan Ermeniler, Hocalı'da insanlık dışı soykırım gerçekleştirdi. Yapılan soykırımında 613 Azerbaycan Türkü katledildi, 1275 kişi rehin alındı. Kayıp olanların sayısı 150 idi. Katledilenlerin 83'ü çocuk, 106'sı kadın ve 70'i de yaşlıydı. 8 Aile tamamen yok edildi. Bu katliamdan 487 kişi ağır yaralı olarak kurtuldu. Cesetler üzerinde yapılan araştırmalarda bunların yakıldığı, birçoğunun kafa derilerinin yüzüldüğü, gözlerinin oyulduğu, kulakları, burunları ve kafaları ile vücutlarının çeşitli uzuvlarının kesildiği görüldü (Ogan, 2009: 47). Şahitlerin ifadeleri ve basın organlarındaki resimlerden de anlaşılacağı üzere Ermeniler bu katliamı, soykırım amacıyla gerçekleştirdiğini göstermektedir (Aras, 2013: 115). Buna benzer örnek bir mezalim de 1920'de Kahramanmaraş'ta Ermeniler tarafından Türklere yapıldı. 1895-1920 tarihler arasında Ermeniler tarafından Maraş'ta 30 bin Türk şehit edildi. Burada zulüm yapan Ermeniler, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın desteğini alarak günümüzde de devam eden bağımsız devlet kurma hayalini Maraş'ta da devam ettirmişlerdi.²⁰

Düzeni bozulan Azerbaycan orduları karşısında Ermeniler, Azerbaycan'ı Karabağ'dan koparmak amacıyla stratejik öneme sahip Fizuli'yi 23 Ağustos 1993'te, müteakiben Dağlık Karabağ'ı çevreleyecek kuşağı tamamlamak için 25-26 Ağustos 1993 tarihlerinde Cebrayil'i ve 31 Ağustos 1993'te Gubatlı'yı ele geçirdiler. Zengilan bölgesini Azerbaycan'dan koparacak olan Horadiz kasabasını 23 Ekim'de işgal ettiler. Bölgede yaşanan çatışmalara son vermek için Rusya'nın öncülüğünde Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin katılımıyla Bişkek'te görüşmeler gerçekleştirildi. Görüşmeler neticesinde 1994'de Ateşkes Protokolü imzalandı. Böylece Karabağ olayları belirli bir süreliğine son buldu. Ermenilerin yaptığı katliamlarla, işkencelerle gerçekleştirdiği Karabağ Savaşı sonucunda Azerbaycan, 18.000'nin üzerinde vatandaşını kaybetti, 50.000 Azerbaycan Türkü yaralandı, 5.000 kişi esir alındı ve topraklarının % 20'si Ermeniler tarafından işgale uğradı. Ayrıca 1.000.000'dan fazla Azerbaycan Türkü zorunlu göçe tabi tutuldu (Aras, 2013: 13; Yılmazçelik ve Özdem, 2013: 21-23;).

1993 yılında Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunları çözmek için AGİK(Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) çerçevesinde 11 üyeden oluşan Minsk Grubu oluşturuldu. Fakat bu grubun çalışmaları hiçbir sonuç vermedi. İki devlet arasındaki çatışmalar 1994'e kadar devam etti. 12 Mayıs 1994'te her iki taraf arasında ateşkes ilan edildi. İki taraf arasındaki Sorunlar artık yerini çatışmalardan daha çok siyasi diyaloga bıraktı (Ünalp, 2022: 370). Ateşkestten sonra Karabağ sadece Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir sorun olmaktan çıktı. Değişen dünya düzeni ve enerji ihtiyaçları, birçok Avrupa ülkesinin Karabağ sorununa müdahil olmasına neden oldu.

Ermenistan yapılan ateşkes boyunca kendisine sunulan barış önerilerini açık veya dolaylı olarak geri çevirdi. Böylece ateşkesi fırsat bilerek uluslararası destek sağlayarak bölgede haksız kazanımlar elde etmeye çalıştı. Azerbaycan ise hiçbir şekilde geri adım atmayacağını, barışçıl yoluyla sorunun çözülmediği zaman askeri güç kullanarak topraklarını işgalden kurtaracağını ve bu politikasından hiçbir zaman taviz vermeyeceği defalarca beyan etti. Yapılan girişimlerin sonuçsuz kalması üzerine Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmalar 2010, 2014, 2015, 2016 ve 2020 yıllarında da devam etti. Çatışmalar boyunca Ermenistan sivil yerleşim yerlerine saldırılar düzenleyerek birçok sivilin şehit olmasına neden oldu (Asker ve Özpınar, 2021: 86; Çeliksoy, 2021: 127-128). Özellikle 2016 yılında Dört gün savaşları boyunca Ermeni mevzileri yıkıldı. Bu savaş Azerbaycan Ordusunun başarılı taarruzudur. Son Karabağ savaşına doğru giden yolda yaşanan diğer önemli gelişme Ermenistan'ın Tovuz'a saldırmasıyla oldu. Karabağ ile herhangi bir sınırı olmayan bölgeye Ermenilerin saldırımları dünya kamuoyunda yankı uyandırdı. Saldırımlar sonucunda Azerbaycan ordusunda asker, subay ve generaller şehit düştü. Bunun üzerine Azerbaycan'da halk sokaklara inerek gösteriler düzenledi. Azerbaycan yönetiminin Ermenistan üzerine harekâta başlaması gerektiği şeklinde gösteriler yapıldı. Ermenistan

²⁰ Ermeniler tarafından Maraş'ta yapılan mezalimler hakkında detaylı bilgi için bknz. Ahmet, Eyicil, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Maraş Tarihi*, Dorlion Yayınları, Ankara 2021; Ahmet, Eyicil, *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Dorlion Yayınları, Ankara 2021.

tarafından yapılan saldırılar karşısında Azerbaycan ordusu, 27 Eylül 2020'de Ermenistan'a karşı taarruza başladı (Erçakıca, 2021: 301-302).

27 Eylülde başlayan savaşta Ermeniler sivillere zarar verdi. Şehir merkezlerinde bulunan Hastaneleri ve okulları tahrip etti. Ermenistan karşısında Azerbaycan, askeri taarruza geçerek birçok yeri işgalden kurtardı. "İkinci Karabağ Savaşı", "Vatan Savaşı", "Azerbaycan-Ermenistan Savaşı", "Kırk Dört Gün Savaşı" olarak bilinen Son Karabağ Savaşı, 10 Kasım 2020'de imzalanan ateşkes antlaşmasıyla son buldu ve Karabağ işgalden kurtarıldı. (Suyundikov, 2021: 141;). Böylelikle Karabağ ve çevresinde yapılan Ermeni mezalimine son verildi. Azerbaycan, Ermenistan tarafından işgal edilen topraklarının %80'lik kısmını geri aldı. Burada bulunan 300 civarın da yerleşim yeri özgürlüğüne kavuştu. Ayrıca Kubadlı, Zengilan, Cebrail, Füzuli gibi iller, bunlara bağlı köyler, Şuşa, Laçın, Hocalı, Terter ve Hocavend'a bağlı birçok yerleşim yerleri Ermeni işgalinden kurtarıldı (Erçakıca, 2021: 303-304). Kafkaslarda Karabağ'ın fethi sonucunda Azerbaycan Türkleri başarılı oldu. Bu savaşta Türkiye, Azerbaycan'ı dolaylı veya doğrudan silah, mühimmat ve askeri kadro bakımından destekledi. Kazanılan bu zaferle Türk dünyasında iki millet tek devlet anlayışı yerleşti.

SONUÇ

Karabağ, gerek stratejik ve jeopolitik konumu gerekse enerji rezervlerinden dolayı, XIX. yüzyıldan günümüze kadar ekonomik, siyasi, askeri ve diplomatik olarak güç mücadelesine sahne olmuştur. Rusya'nın da bölgede izlemiş olduğu politikalar, stratejik çıkarları gereği bu kapsamda şekillenmiştir. Bölgede ki siyasi dengeleri kendi lehine değiştirmek ve XIX. yüzyılda, Karabağ'da Türk nüfusu aleyhine Ermeni nüfusunu arttırmak isteyen Rusya, Doğu Anadolu ve birçok bölgelerden Ermenilerin Karabağ ve çevresine yerleşmelerini sağlayarak Türk nüfus üstünlüğünü zayıflatmak istedi. Çeşitli yerlerden Ermenilerin bölgeye göç ettirilmesi sonucunda Ermeni nüfusu 1832 yılında %35'e, 1880'de %53'e, 1889'da ise %77'ye ulaştı. Böylece bölgede Türk nüfus üstünlüğü zayıfladı. Bu durum Rusya'nın bölge üzerinde izlediği jeostratejik nüfus politikasının uygulamada başarılı olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Uygulamak istediği nüfus politikasıyla Rusya, güçlü devletler karşısında Ermenileri kullanarak bölgeyi hâkimiyet altına almak istiyordu. Bu nedenle Rusya, Ermenilere bağımsız devlet kurma gibi vaatlerde bulunarak ve açık bir şekilde destek vererek Karabağ ve çevresine nüfuz etti. Ermeniler, Rusya'dan aldığı destekle işgal girişiminde bulundular ve bölgede bulunan Azerbaycan Türklerine karşı mezalimin her türlüsünü yaptılar. Ermeniler tarafından Azerbaycan Türklerine karşı yapılan mezalimler, gerek T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığında gerekse Azerbaycan Cumhuriyeti'nin arşiv kaynaklarında da açık bir şekilde belgelenmektedir. Örneğin 1918 yılında Şemahı, Kuba, Kürdemir, Cavad, Areş ve Lenkeran gibi bölgelerde 50 binden fazla sivil Azerbaycan Türkü'nün Bolşevik-Taşnak çetelerince şehit edilmesi, on binlerce Türk'ün cezalandırma işlemlerine tabi tutulması ve Rusya'nın askeri desteğiyle Ermeniler tarafından 31 Mart 1918'de Bakü'de 11 bin olmak üzere tüm Azerbaycan'da 40 binin üzerinde Türk'ün ağır işkenceler yapılarak katledilmesi, bölgede uygulanan Ermeni mezalimini gözler önüne sermektedir.

XIX. yüzyılda bölge üzerinde aktif rol oynayan Rusya, XX. yüzyılda da Ermenilere askeri ve siyasi destek vererek uygulamak istediği politikalarına devam etti. 23 Aralık 1947 tarihli SSCB Bakanlar Şurası'nın çıkardığı kararname ile 1948-1950 yıllar arasında 100.000 Azerbaycan Türkü Kafkasya'dan göç ettirildi. Rusya tarafından alınan başka bir kararla 1962-1973 yılları arasında Ermenistan'a 26.000 Ermeni yerleştirildi. SSCB'nin aldığı bu kararlar, Ermeniler tarafından Azerbaycan topraklarının ele geçirilmesinin ve işgal edilmesinin önünü açmış ve burada şiddetli çatışmalara neden olmuştur. Uluslararası kuruluşlar bölgede yaşananlar karşısında tepkisiz kaldı. Yakın tarihte şahit olunan 1988-1994 Karabağ Savaşı'nda 18.000 Azerbaycan Türkü'nün hayatını kaybetmesi, 50.000 kişinin yaralanması, 1.000.000'dan fazla Azerbaycan Türkü'nün zorunlu göçe tabi tutularak yurtlarında edilmesi ve bölgede yaşanan katliamlarla Azerbaycan topraklarının %20'sinin işgal edilmiş olması Ermeniler tarafından Türklere yapılan zulmün somut bir örneği olarak görülmektedir. Ayrıca Ermenilerin Karabağ'da uygulamaya çalıştığı etnik temizlik planlarının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda AGİK ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşların da Karabağ'da yaşanan bu gelişmeler karşısında sessiz kaldıklarını ve çözüm noktasında başarılı olamadıkları anlaşılmaktadır.

Azerbaycan, Karabağ'ı tekrar alarak bölgede XIX. ve XX. yüzyıllarda Türklere yapılan mezalime son vermek istiyordu. Ermenistan ise kendisine sunulan barış önerilerini Rusya'ya güvenerek reddetti. Her iki taraf arasındaki anlaşmazlık savaşı kaçınılmaz kıldı. Ermenilerin saldırılarıyla başlayan 27 Eylül 2020 Son Karabağ Savaşı'nda Rusya'nın tarafsız kalması ve Türkiye'nin de destek vermesiyle Azerbaycan'ın Ermenistan karşısında başarılı olmasını sağladı. Daha önce Ermenilere vermek zorunda kaldıkları Karabağ topraklarını tekrar aldılar. Böylece Karabağ'da geçmişten beri sürüp gelen Ermeni mezalimi durduruldu. Kafkasya'da Türkiye'nin desteğini alan Azerbaycan, bölgede dikkate alınması gereken bir güç haline geldi. Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği güçlü destek, Kafkasya'da jeopolitik dengelerin değişmesini, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin bölgedeki stratejik ve siyasi çıkarların korunması noktasında pekişmesini sağladı.

Sonuç olarak Türkiye ve Azerbaycan'ın, "Ermeni Soykırımı" karşısında hem tarihi hem de gerçek anlamda ortak hareket etmeleri ve bunun ulusal ve uluslararası bütün platformlarda savunucusu olmaları önerilmektedir. Ayrıca Rusya'nın Karabağ'da uyguladığı politik girişimler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışmaların ve problemlerin çözümünü güçleştirdiği gibi derinleşmesine de neden olmuştur. Her iki taraf açısından çatışmaların son bulmasında sadece siyasi ve diplomatik adımlar yeterli olmayabilir, aynı zamanda taraflar arasında anlayışın ve uzlaşımın sağlanması da gerekmektedir. Aksi durumda bölge de çatışmaların ve problemlerin devam edeceği yadsınamaz bir gerçektir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *HAT*, Dosya No:16, Gömlek No:720.

BOA, *HAT*, Dosya No:3, Gömlek No:73.

BOA, *A. MKT. MHM*, Dosya No:670, Gömlek No:14.

BOA, *Y.A.HUS*, Dosya No:509, Gömlek No:55.

BOA, *Y.PRK. A*, Dosya No:15, Gömlek No:36.

BOA, *HR. SYS*, Dosya No:1270, Gömlek No:3, Sıra No: 41,42.

BOA, *HR. SYS*, Dosya No:2878, Gömlek No:77.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:2 Gömlek No:27, Sıra No:3.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:5, Gömlek No:111, Sıra No:1.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:1, Gömlek No:21, Sıra No:2.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No: 5, Gömlek No: 103, Sıra No: 2.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:2, Gömlek No:27, Sıra No:1.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:1, Gömlek No:20, Sıra No:1.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:3, Gömlek No:48, Sıra No:1.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:6, Gömlek No:123, Sıra No:3.

BCA, Fon kodu: 930 01, Kutu No:4, Gömlek No: 69, Sıra No:3.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:4, Gömlek No: 56, Sıra No:3;

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:3, Gömlek No: 53, Sıra No:4.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:5, Gömlek No: 94, Sıra No:1.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:4, Gömlek No: 55, Sıra No:3.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:4, Gömlek No:61, Sıra No:1.

BCA, Fon Kodu: 930-01, Kutu No:2 Gömlek No:28, Sıra No:9.

Tetkik Eserler

Alizade, R. (2013) İşgalcilik Faaliyetleri ve Karabağ Olayları. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 31-40.

Aras, O. N. (2013). Ekonomik ve Siyasi Sonuçları Bakımından Hocalı Katliamı ve Karabağ Sorunu. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 113-122.

Asker A. ve Özpinar, Z. G. (2021). Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10(1), 83-106.

Aslan, Ş. (2010). *Karabağ ve Hocalı'da Ermeni Mezalimi'nin Türk Basımında Yankıları (1991-1992)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi.

Aslan, Y. (1992). *Açkarlık ve Yeniden Kurma Döneminde Azerbaycan'ın Bağımsızlık Mücadelesi*. Yağmur Basın Yayın.

Ata, Ş. D. (2010). *Dağlık Karabağ Sorunu*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Ata Kuduban, Ş. D. ve Kaya, M. (2017). Karabağ'ın Siyasi Serüveni:İslam Öncesinden Sovyet İdaresine. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 113-124.

Atar, Z. ve Demirkol, K. (2015). Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920). *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 275-295. <https://doi.org/10.18026/cbusos.61268>

Attar, A. (2012). *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Bal, H. (2004). Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0(5), 25-51.

Beşir, M. (2013). Sovyetler Döneminde Rusya'nın Dağlık Karabağ Politikası. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 39(39), 53-68. <https://doi.org/10.12787/KARAM682>

Beydilli, K. (1988). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler. *TTK Belgeler*, 13(17), 365-434.

Cornell, S. E. (1999). *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Report No: 46, Department of East European Studies: Uppsala University.

Çapraz, H. (2012). 19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası. *Belgi Dergisi*, (3), 231-240.

Çeliksoy, E. (2021). İkinci Karabağ Savaş'ında Şuşa'nın Rolü Ve Türkiye- Azerbaycan İşbirlikleri. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4), 126-133.

Dedeyev, B. (2002). Karabag Hanlığı (1747-1822). *Türk Dünyası Araştırmaları*, (136), 163-218.

Doğan, O. ve Demirci, H. (2022), Rus-İran Savaşları Sonrası Karabağ'da Etnik Yapı. İçinde Ç. Mustafa ve A. Yaşar (edit). *Tarih Araştırmaları (Osmanlı Tarihi, Kurumlar, Ermeni İsyanları ve Milli Mücadele Dönemi) Prof. Dr. Ahmet EYİCİL'e Armağan* (335-351). Sonçağ Akademi Yayınları.

- Doğan, O. (2008), Ermeni Komiteleri Hınçak Ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20), 307-328.
- Ekici, Y. (2017). Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 62-77. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.303271>
- Ekici, Y. (2022). Dağlık Karabağ'da Ermeni İşgali (1988-1993). *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29), 134-144. <https://doi.org/10.54600/igdirsosbilder.1022741>
- Erçakıca, M. (2021). Dağlık Karabağ Sorununun Ve 'Ateşkes' Andlaşması'nın Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk Açılarından Değerlendirilmesi. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (47), 287-314.
- Eyicil, A. (2021). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Maraş Tarihi*. Dorlion Yayınları.
- Eyicil, A. (2021). *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*. Dorlion Yayınları.
- Garibov, M. (2006). *I. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Azerbaycan - Ermenistan İlişkileri*, (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi.
- Gözlek, D. (2008). *Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü ve Geleceği*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Gazi Üniversitesi.
- Günay, N. (2020). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Gürel, Ş. S. (1992). Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi*, 47(1), 181-185. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001541
- Karaman, E. (2011). Bahtiyar Vahabzade'nin Eserlerinde Karabağ. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (31), 75-85.
- Neciyev, E. (2011). Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi. *Ermeni Araştırmaları*, (39), 163-186.
- Oğan, S. (2009). Ermenistan: Türk Dış Politikasında Bir Kırılma Noktası ve Eksen Değişikliği Alanı mı?. *2023 Dergisi*, (95), 40-55.
- Özçelik, İ. (2017). Karabağ'daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2), 417-456. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.356288>
- Özyılmaz, E. V. (2013). Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 191-208.
- Pehlivan, Z. N. (2016). Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu. *Asia Minor Studies*, 4(2), 94-109.
- Rüstemova, S. ve Tohidı (2017, Mayıs 12-14). *Azerbaycan Halkına 1918'de Tatbik Edilen Katliamlar: İç Savaş, İktidar Savaşı, Soykırım*. Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 97-106.
- Saray, M. (2010). Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Sariahmetoğlu N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sariahmetoğlu. N. (1989). *Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Karabağ Olayları*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi.
- Suyundikov, S. (2021). Dağlık Karabağ Savaşı'nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 5(1), 132-145. <https://doi.org/10.47088/utad.932991>

- Süleymanlı, J. (2008). *Azerbaycanlı Mecburi Göçkünlerin Uluslararası Hukuk Mücadelesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Taşkıran, C. (1995). *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*. Genelkurmay Başkanlığı Basımevi.
- Türkmen Z. (2004). XIX Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar). *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 10-24.
- Ünalp, F. R. (2022), Türk Ordusunun Azerbaycan Harekâtı ve Karabağ (Birinci Dünya Savaşından Hocalı Soykırımına). İçinde Ç. Mustafa ve A. Yaşar (edit). *Tarih Araştırmaları (Osmanlı Tarihi, Kurumlar, Ermeni İsyanları ve Milli Mücadele Dönemi) Prof. Dr. Ahmet EYİCİL'e Armağan* (353-374). Sonçağ Akademi Yayınları.
- Yanar Ş. (2005). Azerbaycan'da Ebülfez Elçibey Döneminde Türk Kimlik Oluşumu. İçinde G. Bekir (Der). *Avrupa'dan Asya'ya Sorunlu Türk Bölgeleri*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36), 187-199.
- Yıldırım D. ve Özönder C. (1991). *Karabağ Dosyası*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Yıldız, H. D. (1985, 8-12 Ekim). *10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri*. Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu, Erzurum.
- Yılmaz, M. (2013). Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 95-104.
- Yılmazçelik, İ. ve Özdem, A. G. (2013). İşgal Altındaki Türk Yurdu; Karabağ. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 1-30.
- Verdiyeva, H. (2023), Tarihsel Gerçekler Düzeyinde: Ermeni Ayrılıkçılığına Karşı Mücadelede Ulusal Lider Haydar Aliyev. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(1), 251-259.